

Kecskeméti Gábor

PÉCSELI KIRÁLY IMRE RETORIKÁJA ÉS SZENCI MOLNÁR ALBERT

1609 májusában a komáromi iskola rektora, Pécseli Király Imre (1590 k.–1641 k.) – Kanizsai Pálfi János somorjai és Samarjai János szenci rektor társaságában – heidelbergi peregrinációra indult.¹ Két társa már a következő évben hazatért, Pécseli Király azonban a szorosabban vett egyetemi tanulmányai befejezte után is Németországban maradt még, és „bekapcsolódott a kint tartózkodó magyarok tudományos, irodalmi tevékenységébe”.² Hajdani tanítványát ugyanis Szenci Sziggyártó Lukács több levelében Szenci Molnár Albert figyelmébe ajánlotta,³ aki csakugyan felfigyelt a fiatalemberre, s igénybe vette segítségét oppenheimeri Biblia-kiadásának elkészítésekor. Ennek énekeskönyv-függelékében Pécseli Király reggeli dicsérete is olvasható.⁴ A Biblia kinyomtatásának évében, 1612-ben, a Bibliát is kibocsátó oppenheimeri nyomdában jelent meg Pécseli Király retorikai kézikönyve, benne többek között Szenci Molnár latin üdvözlőversével.⁵ Amint Klaniczay Tibor fogalmazott, a „szótár- és grammatika-író Molnár saját eszméinek követőjét láthatta a retorika-író Pécseli Királyban”.⁶ Később is

¹ Pécseli Király máig a legrészletesebb életrajzi összefoglalása KLANICZAY Tibortól: *Régi magyar költők tára: XVII. század, 2. Pécseli Király Imre, Miskolci Csulyak István és Nyéki Vörös Mátvás versei*. Kiad. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla. Bp., 1962 (a továbbiakban: RMKT XVII/2), 250–256. Ezt az életrajzot egyetlen ponton kellett azóta lényegi korrekciónak alávetni: Heltai János cáfolta, hogy 1610 tavaszán Pécseli Király hazalátogatott volna Magyarországra. Vö. HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinások*. Bp., 1994. (Humanizmus és Reformáció 21.) 75. Lásd még uő: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*. OSzK Évk 1980(1982), 243–347, 310–311.

² RMKT XVII/2 (1. j.) 252.

³ 1609. május 7-én kelt ajánlólevele: SZMANLI 309–311.

⁴ *Régi magyar költők tára: XVII. század, 6. SZENCI MOLNÁR Albert Költői művei*. Kiad. STOLL Béla. Bp., 1971 (a továbbiakban: RMKT XVII/6), 436, 439.

⁵ Szenci Molnár versének kiadása: RMKT XVII/2 (1. j.) 252; RMKT XVII/6 (4. j.) 449.

⁶ RMKT XVII/2 (1. j.) 252.

kapcsolatban maradtak: Klaniczay felvetette, hogy 1612 augusztusában, amikor Szenci Molnár rövid magyarországi látogatásra indult, együtt utazhatott véglegesen hazatérő, a komáromi iskola rektori székét újra elfoglaló fiatalabb pályatársával.⁷ Kétségtelen tény, hogy 1613 májusában kapcsolatban voltak,⁸ ez év novemberében Szenci Molnár Pécseli Király tardoskeddi esküvőjén is megjelent,⁹ 1614 júliusa és októbere között pedig, amikor a Battlyány Ferenc birtokáról elköltöző Szenci Molnár Komáromban vállalt lelkészi állást,¹⁰ napi érintkezésben kellett lenniük.

Pécseli Király 1615-ben komáromi lelkész lett, 1621-ben Kassán kiadott irénikus szellemű latin munkáját Georg Rem nürnbergi jogásznak, Szenci Molnár barátjának és magának Molnárnak ajánlotta.¹¹ 1622-ben érsekújvári prédikátornak választották. Itteni éveiből versein kívül csak katekizmus és ábécéskönyve ismert. Egyházi törekvései mégis jelentősek: „mind a presbiteriális, mind az unionista törekvéseket igyekezett elősegíteni”,¹² s erre módja volt, időközben a dunántúli, illetve a samarjai egyházkerület püspökévé választott volt iskolatársaival együttműködve,¹³ a komjáti egyházmegye alespereseként is. Heltaí János meggyőzően bizonyította, hogy katekizmus sem sablonos dogmatikai írás, hanem a lutheri kisebb katekizmus szerkezeti rendjét követő, a heidelbergi káté és a magyarországi protestáns kátéirodalom közötti, egyedi szemléletű irénikus egyeztetési kísérlet, amely a lutheránus kátéirodalomra nem is maradt hatástalan.¹⁴

Pécseli Király Imre retorikai kézikönyve; az *Isagoges rhetoricae libri duo* több kiadásban is napvilágot látott. Az 1612. évi oppenheimeri után kö-

⁷ Uo. 253.

⁸ SZMANLI 385.

⁹ SZMAN 167.

¹⁰ Uo. 170–171.

¹¹ HELTAI János: *Irénikus eszmék és vonások Pécseli Király Imre műveiben*. In *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk. VÁRJAS Béla. Bp., 1987. (Memoria Saeculorum Hungariae 5.) 209–230, 212–216; HELTAI 1994 *i. m.* (1. j.) 59, 161–163.

¹² RMKT XVII/2 (1. j.) 254.

¹³ Kanizsai Pálfinak írott hat latin nyelvű levele 1621–1629 között: RMKT XVII/2 (1. j.) 256–261; a 3. sz. levél magyar fordítása: *Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század)*. I–II. köt. Vál., kiad., bev., jegyz. HARGITTAY Emil. Bp., 1981. (Magyar Hírmondó) I., 529–533. Kanizsai Pálfi hozzá írott levele: THURY Etele: *Pathai István, Kanizsai Pálfi János, Alvinczi Péter, Csatári György, Samarjai János, Csene Péter és Pecselyi Király Imre reform. papok levelei 1620–1636*. MProt EgyhtAdattár, 3. 1904, 40–81, 46–47.

¹⁴ HELTAI *i. m.* (11. j.) 216–227. Alvinczi Péter, Pécseli Király Imre és Samarjai János irénikus törekvéseiről lásd még URAY Pirokska: *Az irénizmus Magyarországon a 16–17. század fordulóján*. In VÁRJAS *i. m.* (11. j.) 187–207, 199–207.

vetkező második kiadás ma nem ismert, példányt eddig nem sikerült fellelni belőle. 1639-ben azonban olyan kiadása jelent meg Nürnbergben, amely – címlapja szerint – már a harmadiknak hirdette magát.¹⁵

Noha rövid áttekintésében Bán Imre már foglalkozott Pécseli Király Imre retorikájával,¹⁶ és noha nemrég jelentős terjedelmű szövegválogatás jelent meg belőle magyar fordításban,¹⁷ forrásait és mintáit lényegében még nem tekintették át. Mintha megelégedtek volna annyival, amennyit katekizmus forrásaival kapcsolatban rögzített Pécseli Király: „pók modgyára, semmit ujombol nem szoptam: hanem az meheket, a' mint lehetet, követtem, kik, tehetések szerint, sok virágokrol szedegetik és gyütyögetik edes eleségeket, mellyel télnek idején táplállyák ő magokat: Igy én-is őket, s-nem az heréket, követvén, egyéb tudós szent könyveknek virágos kertekből szedegettem...”¹⁸ Mind az ismertetés, mind a fordítás egyébként az 1639. évi kiadáson alapult, így a fennmaradt kiadások egymáshoz való viszonyát sem vizsgálták meg rendszeresen.

Az utóbbival röviden végezhetünk. Szemben azzal, amit a szakirodalom egynémely helyén állítanak,¹⁹ a címlapnak hihetünk, amely szerint az 1639. évi edíció nemcsak javított, hanem bővített kiadása a korábbiaknak („prioribus longe auctior et emendatior”). Az alábbi ismertetésben, amelynek során magam is a későbbi kiadást követem, megemlítem majd azokat a részeket, amelyek az

¹⁵ PÉCSÉLI KIRÁLY Imre: *Isagoges rhetoricae libri duo*. Oppenheim, 1612 (RMK III 1112); [1612–1639?] (példányamanemismert); Nürnberg, 1639³ (RMK III 1551).

¹⁶ BÁN Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Bp., 1971. (Irodalomtörténeti Füzetek 72.) 14–22.

¹⁷ Az ajánlás és az előszó latin szövegkiadása az 1. edíció alapján: RMKT XVII/2 (1. j.) 261–265. A mű szemelvényes magyar fordítása a 3. edícióból: *Retorikák a reformáció korából*. Vál., kiad., bev., jegyz., tan., szerk. IMRE Mihály. Ford. BARTA Gábor, CZÁR Csaba János, CZEGLÉDI Sándor, JÁNOS István, JÁVOR György, KÁLNY Beatrix, KÁPLÁR Edit, LÁZÁR István Dávid, MIKÓ Gyula, NÉMETH Béla, RESTÁS Attila, SZALAI Zsuzsanna, TÓTH Orsolya, TÓTH Szilvia. Debrecen, 2000. (Csokonai Universitas Könyvtár: Források – Régi Kortársaink 5.) 265–334. (a továbbiakban: IMRE 2000); vö. IMRE Mihály: *Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig*. Uo. 399–452, 445–448.

¹⁸ RMKT XVII/2 (1. j.) 267–268. A retorika által megemlített, szóba jöhető szerzők eddigi legbővebb számbavétele: BÁN *i. m.* (16. j.) 15–16. A méhek és a pókok tárgyátörténetéről az imitációt szemléltető metaforikában: STACKELBERG, Jürgen von: *Das Bienengleichnis = Romanische Forschungen*, 68. 1956, 271–293; KAMINSKI, Nicola: *Dekonstruktive Stimmenvielfalt: Zur Polyphonen imitatio-Konzeption in Frischlins Komödien Hildegardis Magna und Helvetiogermani = Daphnis*, 24. 1995, 79–133.

¹⁹ Klaniczay szerint a harmadik kiadás „változatlan szöveggel” jelent meg: RMKT XVII/2 (1. j.) 261.

első kiadásban még nem voltak olvashatók. Hogy a kiegészítések magától Pécseli Királytól származnak, arra nincs bizonyíték, de ellene sem szól semmi. Mindenesetre arra, hogy a szerző 1639-ben még életben volt, Klaniczay épp a retorika újabb kiadásából következtetett.²⁰ Az átdolgozás attribúciójának kérdése kapcsolatban van azzal a másik kérdéssel is, hogy milyen feltételezéssel élhetünk a kiadások funkcióját és közönségét illetően.

Az ugyanis már jól ismert ténynek számít, hogy míg az 1612. évi kiadás ajánlása komáromi polgári, katonai és egyházi előljáróknak, előszava pedig a már a címlapon is megemlített komáromi iskola tanulóinak szól, addig az 1639-es harmadik kiadás címlapja már nem a komáromi diákoknak, hanem „in usum scholarum Hungariae” ajánlja a művet, az előszó pedig „Studiosis Hungariae” szól. Bartók István szerint ez „jó példa a közösségi tudat változására: a kiadók az egyes városok helyett már az egész nemzet érdekeit tartják szem előtt”.²¹ Bartók azt feltételezi, hogy a „kiadást szorgalmazó magyarok már nem a komáromi, hanem más, esetleg több hazai iskola számára nyomatták ki Pécseli munkáját”, meg is jegyzi, hogy „Itthoni használatra szánt könyvek külföldi kiadatására nem nehéz analógiát találni”.²² Hozzátehetjük, hogy a nürnbergi Wolfgang Endter könyvkereskedő csakugyan számottevő szerepet vállalt ebből a szempontból: nála jelentek meg 1638-ban Sebald Heyden latin beszédgyakorlatai magyar és német értelmezésekkel kiegészítve, az egy évszázaddal korábbi kiadások szövegének felújított, bővített változatával, és az ő költségén adták ki 1645-ben Frankfurtban Szenci Molnár szótárának negyedik kiadását is. Némiképp ellentétben áll Bartókéval Heltai János véleménye, aki szerint Pécseli Király „külföldi tartózkodása idején olyan magas színvonalú retorikai tankönyvet írt” a komáromi iskola számára, „amelyet aztán Európában másutt is érdemesnek tartottak használatba venni”.²³ Szerinte tehát a nürnbergi új kiadást helyi, németországi igény is magyarázhatja. Ez a használói kör a nürnbergi Endter-cég fenti kiadványaival kapcsolatban is felvethető, és még látványosabb analógiát kínál David Frölich itt kiadott számos naptára, amelyek nyilvánvalóan a német könyvpiacra kerültek. Analógiákkal tehát mindkét elgondolás alátámasztható, a tényleges

²⁰ RMKT XVII/2 (1. j.) 256.

²¹ BARTÓK István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között. Bp., 1998. (Irodalomtudomány és Kritika) 302.

²² Uo. 122.

²³ HELTAI 1994 i. m. (1. j.) 39–40.

felhasználásra vonatkozó adatoknak viszont híjával vagyunk. Az mindenesetre szélesebb körű hazai használatra utal, hogy 1648-ban a sárospataki zsinat a teljes retorikai rendszert tanító zempléni, gömöri, abaúji és borsodi iskolák (Miskolc, Rimaszombat, Szikszó, Tállya, Szántó, Ungvár) számára e retorikát írta elő.²⁴

Pécseli Király könyvének mindkét ismert kiadása tartalmazza a szerzőt üdvözlő verseket. Ezek élén „Rudolphus Goclenius senior, antecessor philosophiae primarius, et nunc rector Academiae Marpurgensis” verse áll, amelyet „in Emerici sui gratiam faciebat Wormatiae, Anno 1611. 3. Octob.” Utána Simon Stenius heidelbergi retorika- és poétikaprofesszor, majd Szenci Molnár már említett, 1611. október 24-én Oppenheimben datált verse következik. A többi üdvözlő vers szerzői rendre Filiczky János, Szepesi Korotz György, „Petrus Trappius Heimersheimensis Palatinus, diaconus ecclesiae Oppenheimensis” és Varsányi P. Dániel. Az üdvözetek végén magának Pécseli Királynak a verse áll „ad Librum”.²⁵ A versszerző magyar fiatalemberek Pécseli Király heidelbergi diáktársai voltak,²⁶ ugyaninnét ismerhette Steniust,²⁷ Trapp-pal viszont nyilván csak Oppenheimben ismerkedett meg. Arról azonban nem tudunk, hogy Pécseli Király Marburgban is megfordult volna,²⁸ ezért jogos feltételezés, hogy id. Rudolf Goc-

²⁴ MÉSZÁROS István: *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777 között*. Bp., 1981, 380.

²⁵ Kiadva: RMKT XVII/2 (1. j.) 269.

²⁶ Mindhármán tanultak korábban Marburgban is. Szepesi Korotz királytükör-fordítása ugyancsak Szenci Molnár segítségével és magyar, valamint Georg Rem és Peter Trapp latin üdvözlőversével jelent meg 1612-ben Oppenheimben. HELTAI 1982 i. m. (1. j.) 278–279, 328, 343.

²⁷ Sebastian Ambrosius Lahm 1600 júliusában Késmárkról Szenci Molnárhoz Heidelbergbe címzett levele Szenci Molnárnak Gruterrel, Melissusszal, Keckermann-nal fenntartott kapcsolatai mellett Steniusszal való érintkezéséről is tud (SZMANLI 114–115).

²⁸ Imre Mihály az egyetlen, aki szerint „1611–12-ben Marburgban és Oppenheimben tartózkodik Szenci környezetében” (IMRE 2000 i. m. [17. j.] 266, vö. 445.). Marburgi tartózkodásról a korábbi szakirodalomban sehol sem volt szó, magam egyetlen erre vonatkozó forrást sem ismerek, Imre pedig nem adatozza megállapítását. Pécseli Király négy heidelbergi disputációjáról tudunk, ezekre 1609 júliusa és 1610 júliusa között került sor, rendszeres egyetemi tanulmányai az utóbbi időpontban még bizonyosan folyamatban voltak. Marburgban 1610 ősze és 1611 nyara között időzhetett volna, de az egyetem anyakönyvében ennek nincs nyoma, ráadásul ebben az időszakban ott aligha lehetett együtt Szenci Molnárral, hiszen az éppen Hanauban tartózkodott. Az 1611 nyara utáni események kronológiája a főszovegben következik. A retorika ajánlásában sincs szó marburgiakról, Pécseli Király csak heidelbergi professzorokat említ: David Pareust, Quirinus Reutert és Bartholomaeus Coppeniust.

leniusszal (1547–1628) Szenci Molnár ismertethette össze, aki épp Marburgból és épp csak a Biblia kinyomtatásának idejére Heidelbergben át Oppenheimbe költözött át.²⁹ Szenci Molnár már 1601-ben együtt ebédelt az őszi frankfurti könyvvásáron Gocleniusszal. Ő az első marburgi, akiről tudjuk, hogy Szenci személyesen keverte föl.³⁰ Noha többször nem említi meg a naplójában, nyilván folyamatosan kapcsolatban kellett maradniuk,³¹ különösen 1607 kora nyara és 1611 júliusa között, amikor Szenci Molnár maga is Marburgban élt. Marburgi tartózkodását csak kétszer szakította meg hosszabb időre: első Biblia-kiadása kinyomtatásának idején, 1608 áprilisa és októbere között, valamint a *Dictionarium* második kiadásának nyomdai munkái idején, amikor 1610 szeptemberétől 1611 áprilisáig Hanauban lakott. Az 1611. őszi időrendet úgy rekonstruálhatjuk, hogy Szenci Molnár legkésőbb 1611. augusztusi heidelbergi látogatásakor Oppenheimbe hívhatta Pécseli Királyt. A fiatalember nyilván nem indult azonnal útnak, annál kevésbé, mert szeptemberben még Szenci Molnár is visszatért Hessenbe a menyasszonyáért.³² Október 3-án azonban Pécseli Király már úton volt, talán épp Szenci Molnár esküvőjére tartott, amikor Heidelberg és Oppenheim között félúton, Wormsban találkozott Gocleniusszal, akinek Szenci Molnár már korábban bemutathatta valahol, de az is lehetséges, hogy csak ajánlólevelet írt hozzá. Szenci Molnár naplója csak lakodalmi tanúit sorolja fel,³³ a vendégeket nem említi, így nem tudjuk, hogy a házasságot alkalmi költeménnyel köszöntő Goclenius jelen volt-e október 8-án Oppenheimben.³⁴ Mintegy két héttel esküvője után Szenci Molnár is megírta üdvözlőversét Oppenheimben, novemberben pedig Pécseli Király Heidelbergben véglegesítette saját ajánlását. November végétől április elejéig tartott a Biblia kinyomtatása,³⁵ ezt követően Szenci

²⁹ RMKT XVII/2 (1. j.) 252.

³⁰ SZMAN 142.

³¹ 1607 májusában Johann Piscator Herbornból Szenci Molnáron keresztül küldi üdvözlét Gocleniusnak (SZMANLI 208–209), akárcsak augusztusban Konrad Rittershausen Altdorfból (Uo. 217–218), 1608 júliusában Miskolci P. János Tarcslról (Uo. 277–278), 1609 novemberében Amandus Polanus Bázalból (Uo. 328–329). 1608 májusában Johann Kaspar Lavater Marburgból ír Szenci Molnárnak Hanauba, és tolmácsoljaneki Goclenius üdvözlét is (Uo. 260–261).

³² SZMAN 158.

³³ Uo. 158–159.

³⁴ Mindez a lakodalmat szintén verssel köszöntő Szepsi Korotról is elmondható, a helyi Trapp részvétele viszont bizonyosra vehető. Köszöntő verseik: SZMANLI 450, 457–458, 456–457.

³⁵ SZMAN 159.

Molnár – immár családostul – nyomban visszatért Marburgba. Hogy ezt a telet Pécseli Király Heidelbergben vagy Oppenheimben töltötte-e, arra vonatkozólag nincs adatunk.

Goclenius szívélyes hangú ajánlással kísért üdvözlőverséből akár arra is következtethetnénk, hogy Pécseli Király retorikai kézikönyve a legteljesebb összhangban állhat a marburgi rektor retorikai nézetével. Ez azonban egyáltalán nincs így. Goclenius 1596-ban kiadott *Problemata rhetoricája* ugyanis határozottan rámista állásfoglalásra mutat egyes tudomány-rendszertani kérdésekben. A 12. probléma például egyértelműen felteszi azt a kérdést, hogy az invenció és a diszpozíció a retorika része-e, a válasz pedig: nem, ezek a dialektika részei. A retorika lényegi része, amint azt már a 11. kérdés megválaszolta, az elokúció. Ennek az állásfoglalásnak megfelelően a további problémák már mind az elokúció köréből kerülnek ki. A könyv mégsem stilisztikai útmutató, hanem leginkább dogmatikai és exegetikai kézikönyvnek nevezhető: a filozófus Goclenius számára ugyanis a tropikus kifejezést illető kérdések egytől egyig mint teológiai állásfoglalások megalapozói mutatkoznak meg. Állandóan visszatér a kérdések alapszerkezete: trópusként vagy betű szerint kell-e értenünk ezt vagy azt a bibliai megfogalmazást, illetve dogmatikai alaptételt. Így például majdnem hatvanlapos, részletes teológiai magyarázat világítja meg azt a kérdést, hogy trópusként értendő-e a „Deus est homo” kijelentés.³⁶ Hasonlóképpen a 63. kérdés azt tárgyalja, „Tropicaene sint an propriae locutiones Christi: Ego sum vitis vera: Ego sum panis ille verus seu vero coelestis: et haec Joh. Baptistae: Christus est agnus ille seu verus Agnus Dei, qui tollit peccata mundi?”³⁷ A 78. kérdés: „An tropice dictum sit, Homo iustificatur fide?” Egy 1598-ban kinyomtatott, csekély, mindössze négylevélnyi terjedelmű, Goclenius vezette marburgi filozófiai disputációban szintén egyértelműen rámista az állásfoglalás: a retorikának csak két része van. „Quod autem Cicero et Quintilianus Rhetoricam fecerunt quinque partitam, non artis ipsius naturam, sed oratorem usumque respexerunt. Nam Orator, non Oratoria, argumenta invenit, inventa disponit...” stb.³⁸

Pécseli Király retorikájában nyoma sincs a rámizmusnak: kézi-

³⁶ Rodolphi GOCLENII, philosophici professoris in Academia Marpurgen-si *Problemata Rhetorica*, in Nundinis Francofurtensibus [Frankfurt am Main]. 1596, 139–196.

³⁷ GOCLENIUS *i. m.* (36. j.) 220–223.

³⁸ *Disputatio philosophica de discrimine dialectices et rhetorices ... sub umbone excellentissimi philosophi, Dn. M. Rodolphi GOCLENII, Logices in incluta Cattiadum Academia Professoris, Marpurgi Cattorum, 1598.*

könyve Arisztotelészt, Cicerót és Quintilianust már a címlapon megnevezi, az arisztotelianus–ciceroníanus ötrészes beosztást követi, és azon belül is az invenciót preferálja. Az 1639. évi kiadásban, hatlapnyi „praecognita” után a könyv majdnem kétharmadát kitevő, 162 lapos invenció fejezet kezdődik. Először a hat beszédrész invenciójának kérdéseiről van szó 32 lapon, majd a beszédnemek tárgyalása következik. Elsőként a *genus didascalicum* kerül sor. A szerző kitér mind a *simplex*, mind a *conjunctum thema* tárgyalására, az előadás azonban nem túlságosan terjedelmes, mert e beszédnem így is csak egy fejezet tíz lapját tölti meg. Négy fejezetben, együttesen épp ötven lapon át tart viszont a *genus iudiciale* és egyes *status*ainak tárgyalása. A 16–17. század számos kézikönyve a *statusok* négyes, cicerói csoportosítását tartalmazza, de Pécseli Király statustanáinak beosztása és terminológiája is az *Ad Herennium*-retorika pontos megfelelője. A *genus deliberativum*mal 22, a *demonstrativum*mal 42 lap foglalkozik, az invenció rész végén pedig olvasható még egy-egy rövid fejezet *De locis communibus* és *De affectibus* is. A diszpozíció csak hét lapot tölt meg. A 107 lapos második könyv tárgya az elokúció.

A logika és a retorika kapcsolatának kérdésében egyértelműen rámistaként állást foglaló Gocleniusnak azonban még akkor sem lett volna oka megtagadni a szívélyes üdvözlést, ha történetesen alaposabban megismerkedik Pécseli Király retorikájával. Még a legelszántabb rámista környezetben is helye volt a rétor teoretikus szempontjai helyett az orátor praktikus szükségleteiből kiinduló szónoki kézikönyvnek, legfeljebb azt *retorika* helyett az *oratoria* névvel illették. Ráadásul Pécseli Királyé olyan oratoria, amely számos ponton a Gocleniuséval tökéletesen összeegyeztethető alapelveket fogalmaz meg. A gocleniusi *Problemata* első kérdése mindjárt: „An finis Rhetoricae sit bene dicere, an vero persuadere?” – a válasz pedig „Disputatur in utramque”. Nos, pontosan ugyanez történik Pécseli Király retorikájának első mondataiban is, a retorikáról adott meghatározása a két szempont összebékítéséből indul ki: „Rhetorica est ars bene dicendo persuadere potis”, ahol „bene dicere” azt jelenti: „scienter et ornate loqui”, a „persuadere” pedig: „efficere, ut credat quis id, quod volumus”. Hozzáteszi még, hogy „Non simpliciter persuadere, sed persuadere justa et bona est finis”. A persuasio így a helyes tartalom kritériumával kapcsolódik össze, és fölérendelt helyzetbe kerül a kifejezés formájához képest: „Finis ergo est fides, oratio instrumentum”. Goclenius 10. problémájában így szól a kérdés: „An Rhetoricae subiectum sit omnis oratio?” A válasz afirmatív: mivel nemcsak polgári ügyekben, hanem az

21.

Idősebb Rudolphus Goclenius (1547–1628) arképe,
Jean-Jacques Boissard – Theodor de Bry: *Bibliotheca Calcographia...*,
Heidelberg–Farnkfurt am Main, Ammon, 1652–1669.

iskolában és az egyházban is beszélni kell, az újabb elméletírók („recentiores”) a beszédnemek hagyományos hármasságát négyre egészítették ki, s ezzel a tudományos fogalmi tisztaságú beszédet is a retorikába iktatták. A 7. probléma szerint „Status legitimi magna hodie utilitas est, non tantum in foro et iudiciis ad persuadendum: sed etiam in scholis et ecclesiis ad docendum, cum ex scripto controversia oritur.” Így – a 9. probléma szerint – a retorika „instrumentum aeque generale atque dialectica” lett, ahogyan Goclenius Riccoboni idézi: „rhetorica instrumentum philosophiae et omnium disciplinarum ac doctrinarum”. Ehhez nagyon hasonlóan fogja fel a dolgot Pécseli Király, a *genus didascalicumot* definiálva: ez „methodus Dialectica explicandi materias, de quibus docendi sunt homines. Hoc Genus in Scholis potissimum vel inter doctos de rerum cognitione disceptantes versatur, et in explicatione, interpretatione, vel etiam disputatione quaestionum, quae ex aliqua doctrina sive contemplatione naturae rerum et rationis dependent, et ad cognoscendum tantum et docendum ventilantur. Complectitur itaque hoc genus praecipue infinitam quaestionem”, ami az antik felfogás szerint a dialektika tárgya volt. „Licet hanc rationem Orator accipiat a Dialectica methodo, copiam tamen et ornamenta sumit ex officina Rhetorum, unde, quoniam non ita concise et nude, ut in Dialecticis, apud auditores praesertim in concione tractandum est, sed copiosius, ornatus, liberius, et crassius, ideo hoc genus docendi jure bono locum in Rhetorico etiam agro sibi vendicat.”³⁹ Hasonlóan egészítette ki a 8. problémára adható zabarellianus választ Goclenius: a retorika része a logikának, de nemcsak „ars rationis”, mert a dialektikával szemben az elokúció „non est extranea et aliena a rhetoricae natura”. Sőt, Zabarellával szemben Goclenius a 7. problémában azt állítja, hogy „tisza” dialektika nem is létezik. Zabarella szerint a persuasióban „sit insita quaedam vis, quae actionem respiciat”, s ez nem közös a dialektikával, Goclenius szerint viszont a dialektikus is „facit fidem”, ami úgyszintén persuasio. Így értelmezhető Gocleniusnak a 14. kérdésre adott válasza: „An vitiosum sit docere tropis?” Szerinte a definícióban ez csakugyan hiba, de a deskripcióban akár a dialektikus is élhet trópusokkal. A jó szónok pedig Pécseli Király szerint alig használ definíciót: „definitionem hic non semper accuratam, quam non facile capiunt auditores popu-

³⁹ Magyar fordítása: PÉCSÉLI KIRÁLY Imre: *Bevezetés a retorikába két könyvben (Isagoges rhetoricae libri duo, 1639)*. Ford. MIKÓ Gyula. In IMRE 2000 i. m. (17. j.) 265–334, 274.

lares, sed descriptionem, quae constat ex accidentibus, eloquentiae studiosus saepius adhibere debet”.⁴⁰

A Goclenius szemléletével való összeegyeztethetőség mellett is világos, hogy Pécseli Király közvetlen mintája és ösztönzője nem a marburgi professzor műhelyéből került ki. Fel lehet azonban lelni e retorika közelebbi rokonait és előképeit is. És itt az az érdekesség adódik, hogy két markánsan különböző előkép határozza meg a munka lényegi beosztását és példaanyagának összetételét.

Pécseli Király retorikájának beosztása, szerkezete, arányai szoros megfelelést mutatnak Matthaeus Dresser népszerű retorikai tankönyvével. Ez úgyszintén az alapvető definíciókat adó praepcepta-fejezettel indul, majd, akárcsak Pécseli Király, önálló részben mérlegeli a „genera causarum”-ot illető kérdéseket.⁴¹ Ezután a „partes orationis” tárgyalásába fog, ugyanazon a hat beszédrészen haladva végig, mint évtizedekkel később a magyar fiatalember. Az egyes nemek saját szabályainak előadását szintén a *genus didascalicum*mal kezd, a *iudicialéval* és a *deliberativum*mal folytatja, és a *demonstrativum*mal zárja, akárcsak Pécseli Király. Ez persze nagyjából megfelel annak a szerkezetnek is, amelyet Melanchthon retorikájának paradigmatis példája alakított ki, a részletek azonban sok mindenről árulkodnak. A beszédrészek tana például Melanchthonnál a *genus iudiciale* előadásába van beledolgozva, ami azt jelenti, hogy Melanchthon közvetlen hatása helyett ebben a

⁴⁰ Magyar fordítása: PÉCESELI KIRÁLY *i. m.* (39. j.) 277.

⁴¹ „Etsi genus *didascalikón* ad Dialecticam maxime pertineat, utpote cuius proprium et munus docere methodice: ac materiae huius generis, quatenus rhetorice tractantur, satis commode partim ad genus Demonstrativum, partim etiam ad statum generis Iudicialis finitivum referri queant: nec etiam Aristoteles, Quintilianus et Cicero plura recenseant genera quam tria: tamen more scholarum retinebimus causarum quadripartitam divisionem, idque propter has duas causas. Primum, propter amplissimum usum, quem pariter in Ecclesia et in aliarum rerum explicatione hoc genus Didascalicum habet. Et enim satis constat, methodum, quam hoc genus tradit et sequitur, magnam lucem addere dogmatibus Ecclesiae et Philosophiae. Ac etiamsi haec methodus brevis videatur, et pressa: tamen potest dicendo mediocriter ornari, et amplificari. Secundo, quia loci generis didascalici multum conducunt ad cognitionem locorum aliorum generum, et sunt quasi praeparatio ad caetera causarum genera omnia. Sunt igitur quatuor genera causarum.” Matthaeus DRESSER: *Rhetorica inventionis, dispositionis et elocutionis illustrata et locupletata quam plurimis exemplis, sacris et philosophicis. In ludo illustri ad Albim*, Lipcse, 1580 (a továbbiakban: DRESSER 1567/1580), 47–48; magyar fordításban: *Matthaeus DRESSER Retorikájának négy könyve (Rhetoricae inventionis, dispositionis et elocutionis libri quatuor*, 1606). Ford. JÁVOR György (a továbbiakban: DRESSER 1606/2000). In *IMRE 2000 i. m.* (17. j.) 89–128, 93–94.

tekintetben is joggal beszélhetünk Pécseli Királynál a dresseri változat követéséről. Ez egyébként nemcsak a *praeceptumok* esetében igazolható. Dresser retorikájából való átvétel a *genus didascalicum* tárgyalásának az a példája is, amely a halál rossz voltát cáfoló érveket egy cicerói gondolatmenet argumentációjának analízisével mutatja be.⁴²

A kötetbe felvett gazdag példaanyag legfőbb forrása azonban Johannes Schollius. Hogy egy ilyen nevű, akkor még azonosítatlanul maradt szerző ismeretlen retorikai művének valami köze lehetett Pécseli Király retorikájához, azt Bán Imre egyetlen, név szerint hivatkozott szövegpélda kapcsán jegyezte meg.⁴³ A magyar fiatalember retorikájában azonban a Scholliusra való hivatkozásból is van még egy, és további fél tucat név nélkül átvett szövegpéldája vezethető vissza ugyancsak Scholliusra.

A hesseni Battenbergből származó Johann Scholl 1595 óta a marburgi egyetem ösztöndíjasainak előjárója volt, majd, magiszteri fokozatának megszerzése után, 1600 januárjától az egyetem héberprofesszora lett, miközben városi lelkészként is tevékenykedett. 1604-ben a teológiai kar dékánja. Karrierjét az 1605. évi ún. „Verbesserungspunkte”, vagyis a Kassel uralma alá került egyetem kálvinista szellemű átalakítása törte ketté, amelynek nem volt hajlandó alávetni magát, de nem csatlakozott a gießeni *paedagogium* tanári karához sem, ahol lutheránus kollégái közül számosan folytatták pályájukat, így a gießeni éveiben készített retorikai és oratoriai tankönyvei révén Németországban és Magyarországon egyaránt igen népszerű Konrad Dieterich is.⁴⁴ Scholl 1605 augusztusától a Gießen és Frankfurt között félúton lévő Friedberg lutheránus lelkészeként működött tovább. Ott is halt meg, fiatalon, 1606. augusztus 10-én.⁴⁵ Retorikai főműve csak halála után

⁴² DRESSER 1606/2000 *i. m.* (41. j.) 97–98; PÉCSELI KIRÁLY *i. m.* (39. j.) 279.

⁴³ BÁN *i. m.* (16. j.) 15, 17.

⁴⁴ Dieterich a – magyarországi kiadásból nem ismert – bővebb, közel kétszáz lapos oratoriájában, amelynek ajánlása Gießenben kelt 1613-ban, sűrűn hivatkozott is Scholliusra, akárcsak Dresserre és David Chytraeusra. DIETERICHUS, Cunradus: *Institutiones oratoriae, sive De conscribendis orationibus, e veterum et recentiorum oratorum praeceptis methodica introductio; in usum illustris Paedagogii Giesseni conscripta, variisque exemplis illustrata, a philosophiae moralis professore et paedagogiarcha*. Lipsiae, 1615.

⁴⁵ GUNDLACH, Franz: *Catalogus professorum Academiae Marburgensis: Die akademischen Lehrer der Philipps-Universität in Marburg von 1527 bis 1910*. Marburg (Hessen), 1927 (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Hessen und Waldeck 15.) 13. Egy korábbi tévedésemet itt kell kijavítanom: egy könyvtári katalógus hiányos szerzői attribúciója alapján úgy véltem, hogy a

látott napvilágot: a *Praxis rhetorica sive scholae et exercitationes eloquentiae* című tankönyv előbb 1607-ben Frankfurtban (Heinrich Kröner városi jegyző gondozásában és Johann Maximilian Kelner frankfurti patrícius fiatalembernek szóló ajánlásával, Konrad Meul költségen, Wolfgang Richter nyomdájában), majd 1612-ben Lübeckben (Johannes Albinus nyomdájában) jelent meg.⁴⁶ A lübecki kiadás költségeit viselő Samuel Iauchius könyvkereskedő 1612. április 1-jén kelt ajánlása röviden beszámol a kiadások körülményeiről. Úgy tudja, Scholl a könyv anyagát „aliquibus Eloquentiae studiosissimis juvenibus privata cura Marpurgi Cattorum proposuit. Cujus laboris exemplum magnifieri cepit, et ab aliis, qui nescio quo cursu in Eloquentiae studio contenderent: horumque et istorum manu descriptum Francofurtum tandem est delatum, et ante quatuor plus minus annos praelo publico descriptum.” Ez az első kiadás azonban sok hibát tartalmazott, amelyeket a második kiadásban igyekeztek kijavítani.

Természetesen Pécseli Király 1611-ben még nem használhatta a második kiadást, csak az 1607. évi frankfurti első kiadás alapján dolgozhatott. Igen sokat merített belőle. Onnét származik a *status coniecturalis* szemléltetésére szolgáló két szónoklat, „in quibus exercitii oratorii specimen liquido ostenditur”. A fiktív bűncelekmény áldozata Sempronius, akit meggyilkoltak az erdőben. Az emberöléssel Titiust vádolják, aki tagad. Az első szónoklat „oratio accusatoris in reum”, a második pedig „defensoria rei ipsius”.⁴⁷ A *status iuridicialis* szintén Scholl szövegpéldái szemléltetik. Ezekre már Bán Imre felfigyelt a 17. század eleji Magyarországon kuriózumnak számító politikai témájuk miatt: „in priore exercitii gratia, defensio suscipitur pro Belgii ordinibus adversus Hispanos; in posteriore

retorikaszervező a hebraista teológiai professzor névrokona lehetett (KECSKEMÉTI GÁBOR: *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben* = ItK, 2001, 255–284, 257.), holott azonos vele.

⁴⁶ Magam egyelőre csak a második kiadáshoz fértem hozzá: Johannes SCHOLLIUS, *Hebraicae linguae in illustri Academia Marpurgensi quondam professor: Praxis rhetorica, sive Scholae et exercitationes eloquentiae. In quibus concinna methodo investigationes argumentorum cujusque generis causarum instituuntur, et variarum rerum quaestiones oratorio artificio tractantur*, opusculum secundo cum notis et indice in lucem emissum, ab infinitis mendis repurgatum, nunc demum tyronibus eloquentiae apprimè necessarium. Lubecae, 1612. A magyarországi könyvtörténeti források eddig kiadott anyagában a scholli retorika egyetlen említését találtam: 1656-ban írták össze valamelyik kiadását egy selmebányai polgár hagyatékában (Adattár 13/3, 398). 1610-ben Frankfurtban Scholl *Praxis logica, sive scholae et exercitationes dialecticae* című tankönyvét is kiadták.

⁴⁷ PÉCSÉLI KIRÁLY *i. m.* (15. j.) 66–72; SCHOLLIUS *i. m.* (46. j.) 263–273.

vero contrarium docetur”, vagyis „negatur, ordines in Belgio legitime secessisse ab Hispanorum rege”. Pécseli Király itt egyébként margójegyzetben jelzi forrását („Ex Schollii Rhetorica”), sőt hivatkozását az előző beszédpárra is kiterjeszti.⁴⁸ A *genus deliberativum* példaszövegei között az a szónoklat, „in quo suadetur imitatio Ciceronis”, szintén Scholltól való, benne – sajnos? – olyan auctor-ementlésekkel, így Muret és Sturm nevével, amelyeket eddig Pécseli Király önálló tájékozódásának irányjelzőiként próbáltak értékelni.⁴⁹ Ugyanebben a beszédnemben a *petitoria* mintaszónoklatáról is kiderül, hogy – kortárs magyar történeti tárgya ellenére – nem Pécseli Király műve, hanem szintén Scholl könyvéből származik: „Oratio periclitantis Ungariae ad Sigismundum III. Poloniae regem, in qua proceres Ungarici petunt, ut Poloni secum foedus faciant, sibique suppetias ferant adversus Turcam”. Ez a szöveg egyébként Pécseli Király retorikájának első kiadásában még nem szerepelt, egyike a harmadik kiadás bővítéseinek.⁵⁰ A „factorum et rerum demonstratio” mindhárom példája Scholltól való, így az első, amely mellett margójegyzet is tudatja, hogy „Ex Schollii praxi” van kölcsönözve, „de facto Davidis, qui Goliathum divino armatus Spiritu confecit”⁵¹ (Pécseli Király első kiadásában: „Spiritu sancto”, Scholl eredeti szövegének a harmadik kiadás felel meg); a második, „de laude rei, id est, magistratus, e triplici fundamento, dignitatis, necessitatis et utilitatis desumentum”;⁵² és a harmadik, „Aliud paradigma vituperationis superbiae”.⁵³

A Scholltól átvett e mintaszövegek egyikével kapcsolatban szükséges még néhány további részletet tisztázni. A magyar rendek nevében III. Zsigmond lengyel királyhoz⁵⁴ intézett szónoklat ugyanis nem Scholl fiktív szövege, hanem tisztázható történeti háttérű valóságos politikai beszéd. 1595. március 2-án hangzott el Krakkóban, és szerzőjének az irodalomtörténeti konszenzus a magyar országgyűlési küldöttség vezetőjét, az ekkor még csak egri nagyprépost Naprágyi Demetert tartja. A Vitéz János és Vetési

⁴⁸ PÉCESELI KIRÁLY *i. m.* (15. j.) 81–89; SCHOLLIUS *i. m.* (46. j.) 286–299.

⁴⁹ PÉCESELI KIRÁLY *i. m.* (15. j.) 112–116; (PÉCESELI KIRÁLY *i. m.* [39. j.] 284–286); SCHOLLIUS *i. m.* (46. j.) 207–214.

⁵⁰ PÉCESELI KIRÁLY *i. m.* (15. j.) 117–121; (PÉCESELI KIRÁLY *i. m.* [39. j.] 286–289); SCHOLLIUS *i. m.* (46. j.) 245–252.

⁵¹ PÉCESELI KIRÁLY *i. m.* (15. j.) 148–151; SCHOLLIUS *i. m.* (46. j.) 114–118.

⁵² PÉCESELI KIRÁLY *i. m.* (15. j.) 151–157; (PÉCESELI KIRÁLY *i. m.* [39. j.] 300–303); SCHOLLIUS *i. m.* (46. j.) 55–63.

⁵³ PÉCESELI KIRÁLY *i. m.* (15. j.) 157–162; SCHOLLIUS *i. m.* (46. j.) 64–70.

⁵⁴ III. Zsigmondot Báthory István után, 1587-ben választották lengyel királlyá, 1632-ig uralkodott, 1592 és 1604 között svéd király is volt.

László óta művelt humanista orációs műfaj, a magyar király nevében a nemzetközi diplomáciában a török ellen katonai segítséget kérő beszéd utolsó darabjaként szokás méltatni,⁵⁵ sodró erejű, világos, jó latinságú, retorikai tehetséget bizonyító szónoklatként.⁵⁶ Noha kézzelfogható politikai eredménnyel nem járt, kora ismert szövegei közé tartozott: még 1595-ben számos latin kiadása jelent meg – egy hazai is –, később antológiában nyomták újra, kiadták lengyel, cseh és német fordításban is.⁵⁷

Naprágyi szónoklatát és Pécseli Király retorikáját együttesen eddig egyedül Hopp Lajos említette, ő azonban, úgy tűnik, a Pécseli Királynál közölt szövegről csak szakirodalmi utalásból tudott, ezért összevetésüket nem végezhetette el.⁵⁸ Imre Mihály, aki különböző írásaiban mindkét szónoklattal foglalkozott, egyáltalán nem hozta szóba a kapcsolatukat.

Ez a kapcsolat egyébként bizonyosan közvetett: Scholl közvetítésével jött létre. Pécseli Király szövege Scholléval szóról szóra megegyezik, a Scholl által közölt változat viszont Naprágyi szónoklatának kivonatos átdolgozása. Az eredeti szöveg terjedelmes, a *fertilitas Pannoniae* toposzát kifejtő bevezető részének egyáltalán

⁵⁵ JENEI Ferenc: *Az utolsó magyar humanista főpap: Náprági Demeter* = ItK 1965, 137–151, 140. Naprágyi követtársairól, Szokoli Miklós alországbíróról és Kellemesi Mihály sárosi alispánról lásd uo., 139–140.

⁵⁶ VÁSÁRHELYI Judit: *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai* = MKsz, 96. 1980, 117–130, 230–263, 325–349, 119. A szónoklat gondolatmenetének részletes bemutatása: IMRE Mihály: „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen, 1995 (Csokonai Universitatis Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium 5.) 156–159, 162, 230–231. (A továbbiakban: IMRE 1995.)

⁵⁷ Latin kiadásai: Krakkó, 1595 (RMK III 857); Danzig, 1595 (RMK III 5545); Kolozsvár, 1595 (RMNy 762); Luca ad Thayam, 1595 (RMK III 5552); Nürnberg, 1595 (RMK III 859); *Selectissimarvm orationvm et consultationvm de bello Turcico variorvm et diversorum auctorvm volumina quatuor*. Ed. REUSNER, Nicolaus. Lipsiae, 1596 (RMK III 5569), vol. III, pars 2, 24–38. Lengyel fordítása: Krakkó, 1595 (RMK III 858). Cseh nyelvű kiadásai ismeretlen helyen: RMK III 869, 870. Német fordítása: *Auserlesene christliche und überaus schöne Ermahnungen, Rathschläge und Werbungen von dem Türcken-Krieg*. Nürnberg, 1664.

⁵⁸ Az 1595. évi krakkói beszéd adatainak megadása után megemlítette, hogy „Retorikai kézikönyvek is fölvettek példatárunkba a fiktív szónoklatok közé egy magyar előkelők által elmondott segélykérő beszédet”, és Pécseli Király retorikájára hivatkozott; HOPP Lajos: *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*. Bp., 1992. (Humanizmus és Reformáció 19.) 168. Hopp azonban az utóbbi beszédről csak Bán Imre utalásából tudott, (BÁN *i. m.* [16. j.] 18.), amit az is elárul, hogy leelőhelyeként a retorika első kiadását adta meg, holott abban e beszéd nem szerepel.

nincs nyoma, az első parafrazeált szövegrészt a Naprágyi-szónoklat hatodik lapján lehet azonosítani, a gondolatmenet folyamatos átvételéről azonban csak a tizedik laptól kezdve beszélhetünk. Az eredeti szónoklat e hiányzó egyharmada helyett Scholl egyetlen nyitó mondatot fogalmazott. A továbbiakban már lépésről lépésre követte a krakkói beszéd tematikai egységeit, azonban mindenütt jelentős rövidítésekkel és stilisztikai átalakításokkal élt, néhány általa írott átvezető mondatra is szüksége volt. A 27 negyedretű lapnyi szöveget így kevesebb mint öt nyolcadretű lapra sikerült tömörítenie. Minthogy a Naprágyi-szöveg általam látott kiadásai között nincsenek jelentős különbségek, és nincs közöttük a Scholléhoz hasonló egyetlen átdolgozott változat sem, feltehető, hogy a kivonatolás és átfogalmazás magától Scholltól származik. Hogy az átdolgozás mértéke és sajátosságai világosak legyenek, érdemes a Pécseli Király által a marburgi professzorral megegyezően közölt szónoklat kezdetét párhuzamba állítani a megfelelő eredeti részekkel.⁵⁹

NAPRÁGYI

„Nostrane obsecro socordia, vel Christianorum dissidiis discordibusque animis, vel certe Hungarorum peccatis id ita commentibus, impurae, foedae, barbaraeque Turcorum et Scytharum genti violanda relinquitur? [...] Audite quaeso, nobilissimi ordines, in quantum, quamve miserabilem calamitatem et angustiam levitas, inconstantia, perfidiaque Turcica nos praecipitaverit.” (8–9.)

„Ac proinde Rex Sereniss. Illustrissimique Principes, caeteraque clarissima Poloniae lumina; tria a vobis uti sociis, amicis, et vicinis, omnes omnino Hungariae ordines, vestra pietate, amicitia, et vicinitate freti, amice et officiose petunt.

PÉCSELI KIRÁLY

„Utinam, Rex Serenissime, et Inclyti huius Regni Proceres, eiusmodi nostrae gentis esset conditio, ut non necesse haberemus supplices venire.

Nunc quoniam peccatis nostris ita commendentibus, barbara et efferata Scytharum gens Hungariam nostram in miserabilem calamitatem praecipitavit, metuendumque est, ne brevi etiam reliquiae illae Hungaricae, quibus Dei beneficio furor Turcicus adhuc pepercit, in extremam adducantur vastitatem...”

„Tria vero a te, Rex Serenissime, et a Polonis sociis, amicis et vicinis, Hungariae Ordines, vestra imprimis pietate, amicitia et benevolentia freti, petunt.

⁵⁹ Naprágyi szövegét a krakkói kiadásból idézem: NAPRÁGYI Demeter: *Hungariae periclitantis legatorum [...] ad Serenissimum Potentissimumque Sigismundum Tertium, Poloniae et Sveciae Regem, Magnum Ducem Lithvaniae, Russiae, Prussiae, Masoviae, Livoniae, Samogitiaque: et Inclytos Regni Poloniae, Magnique Ducatus Lithvaniae, etc. Ordines, Oratio, In Comitibus Generalibus Cracoviae habita, die 2. Mensis Martij Anno Domini M.D.XCV.* Krakkó, 1595. (RMK III 857) 3–29.

Primum, velitis aliquot auxiliares copias vestris propriis sumptibus conscriptas in subsidium periclitantis Hungariae, statim primo Vere expedire. Alterum, non tantum propriis sumptibus conscripto milite nobis auxilio vos esse, sed et si quos milites ex amplissimo hoc regno, ac vicinis eius provinciis aut nostris, aut aliorum Christianorum Principum expensis educere conati fuerimus; eis liberam in Hungariam proficiscendi facultatem concedere.

Denique novo, perpetuoque foedere nobiscum sancte pacto, vestram in armis, in copiis, aliisque contra manifestum Christiani nominis adversarium belligerandi facultatibus societatem, virtutemque heroicam, qua apud omnes gentes mirifice excellitis, cum nostra quamvis parva et exigua manu coniungere.

Consideranda enim inprimis vobis est, nostra et patriae nostrae conditio, extremum quod ex interitu nostro vobis immineat periculum, tum huius sanctae societatis novique foederis summa necessitas, tum etiam hostis importunitas, tum etiam expeditae copiae perfidia, inconstantia, et in augustissimum Iesu Christi nomen et gloriam insitum illi a natura odium.” (12–13.)

Primum, ut aliquot auxiliares copias vestris sumptibus in subsidium periclitantis Hungariae quamprimum expediatis.

Alterum, ut si quos milites e vestro Regno et adjacentibus provinciis, expensis nostris, ad signa nostra vocaverimus, illis liberam in Hungariam proficiscendi facultatem benigne concedatis.

Tertium est, ut novo perpetuoque foedere nobiscum sancte pacto, vestram in armis societatem, cum nostra, quamvis parva et imbecilli, manu coniungatis.

Non opus est, ut ambitiosam texamus orationem, qua tibi id, Rex optime, vobisque Proceres Illustrissimi, persuademus.

Considerate tantum nostram et patriae nostrae infelicem conditionem, proponite vobis extremum, quod ex interitu nostro Poloniae imminet, periculum. Cogitate, quanta sit huius sanctae societatis utilitas, et necessitas, quanta hostis barbari in nos Christianos immanitas, et in augustissimum Iesu Christi nomen impietas.”

A későbbi kihagyásoknak és rövidítéseknek áldozatul esett a tizenöt éves háború minden megemléített hadi eseménye (Szigetvár, Székesfehérvár, Hatvan, Fülek, Szécsény, Győr); a török által meghódított magyar várak nevei – Simontornya, Dombó, Döbrököz, Ozora, Kaposvár, Babócsa, Drégely, Szolnok, Kékkő stb. – mind elmaradtak, csupán Horvátország és Szlavónia figyelmeztető említése őrződött meg; a hadi dicsőséget fontosnak tartó uralkodók közül elmaradt Julius Caesar, Pompeius, Scipio, Hannibál, Nagy Sándor, Nagy Károly, V. Károly, Hunyadi János és Mátyás király, csak Kázmér és Ulászló neve vészelte át a rövidítést. Érdemes még idézni a két szónoklat utolsó sorait is:

NAPRÁGYI

„...vestrae denique genti tot Illustrium historicorum commendationibus et scriptis celebratae, decus, gloriam, nomenque immortale, nulla unquam posteritatis memoria aut temporis iniuria delendum, inter omnes orbis Christiani populos et nationes comparabit. Dixi.” (29.)

PÉCSELI KIRÁLY

„Vestrae denique genti nomen comparabit immortalis inter omnes orbis Christiani nationes. Dixi.”

A – további részletes összevetésre feltétlenül érdemes – szövegkapcsolat máris szolgál néhány tanulsággal. Már annak is megvan a jelentősége, hogy a magyar rendek rendkívüli politikai téttel bíró, teljes humanista vértettségű szónoklatából néhány éven belül egyetemi retorikai tananyag lett Marburgban, s a szemelvényt tartalmazó tankönyvet Észak- és Közép-Németországban is használatba vették. Jól megfigyelhető, hogy milyen grammatikai és stilsztikai egyszerűsítéseket és milyen, a tartalom követését megkönnyítő kiemeléseket, sarkításokat ítélték szükségesnek végrehajtani a tanulmányi célú felhasználáshoz. Az eltérésekből lényegében paradigmátikus érvennyel áll össze az a „zwei konkurrierende Textmodelle”,⁶⁰ amelyek megkülönböztetésével az iskolában tanított, művelt, tudós retorika és a tényleges udvari, politikai ékesszólás különbségét kívánja leírni az újabb európai retorikatörténeti kutatás egy markáns irányzata. Pécseli Király és környezete eszmetörténeti helyzetének szempontjából emellett annak is fontossága van, hogy a magyar humanista főpap európai karriert befutott szövege németországi protestáns forrás alapján került vissza hozzájuk.

Itt tovább nem részletezhető újabb megfontolásokat kívánna még, hogy természetesen Naprágyi Demeter szónoklatának is megvannak a forrásai. A lengyel–magyar közös múlt ábrázolása sok hasonlóságot mutat Kovacsóczy Farkasnak az 1586. évi varsói királyválasztó országgyűlésen elmondott beszédével,⁶¹ Macedóniai László 1522. évi nürnbergi szónoklatából pedig egész bekezdések szerepelnek változatlan szöveggel vagy csak a segítség reményében megkönyékezett Németország nevét Lengyelországra cserélve.⁶²

⁶⁰ BRAUNGART, Georg: *Praxis und poiesis: Zwei konkurrierende Textmodelle im 17. Jahrhundert*. In *Rhetorik zwischen den Wissenschaften: Geschichte, System, Praxis als Probleme des „Historischen Wörterbuchs der Rhetorik“*. Hrsg. UEDING, Gert. Tübingen, 1991. (Rhetorik-Forschungen 1.) 87–98.

⁶¹ KOVACSÓCZY Farkas: *A méltóságos erdélyi fejedelem követének beszéde a nemesi rendekhez a varsói királyválasztó gyűlésen, 1586. augusztus 4.* Ford. NÉMETH Béla. In *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*. Vál., kiad., jegyz. KLANICZAY Tibor. Bp., 1982. (Magyar Remekírók) 982–992.

⁶² MACEDÓNIAI László: *Orationes*. Kiad. HORVÁTH István Károly, VALACZKAY László. Szeged, 1964. (AUnivSzegSectAnt 7.) 13–18; magyar fordítása: MACEDÓNIAI László: *Magyarország legkegyelmesebb királya és az egész ország követének beszéde, melyet a legkegyelmesebb Ferdinánd főherceg, helytartó és a birodalmi hercegek előtt mondak el Nürnbergben, 1522. november 19.* Ford. NÉMETH Béla. In *KLANICZAY i. m.* (61. j.) 902–912. Imre Mihály kevéssel Naprágyi előtt ismerteti Macedóniai szónoklatát, idéz belőle több, Naprágyi által is felhasznált részletet, de a felhasználás tényét nem regisztrálja: *IMRE 1995 i. m.* (56. j.) 153–155, 299. Az 1522. évi követségről és Macedóniai történeti forrásértékkel bíró, hibátlan, szép latinságú, nagy humanista műveltségű, rutinos szónokra valló

Scholl tehát – nyilván anélkül, hogy tudatában lett volna ennek – a műfaj korábbi, 16. századi reprezentatív darabjaihoz kötődő szöveget vett át és hagyományozott tovább. A magyar királyi követek török elleni szövetséget összekovácsolni kívánó szónoklataiból egy és más Szenci Molnár előtt is ismert lehetett, hiszen az 1616. évi *Idea Christianorum*ba például felvette Frangepán Ferenc kalocsai érseknek az 1541. évi regensburgi birodalmi gyűlésen elmondott szónoklatát.⁶³ Ez már a Batthyány Ferenc birtokán töltött hazai hónapok után történt, e dunántúli főúrral pedig Naprágyi sűrű érintkezésben volt.⁶⁴ Nem zárható ki, hogy Szenci Molnár a krakkói szónoklatnak sem csak scholli sűrítményét, hanem teljes, eredeti változatát is ismerte.⁶⁵ Pécseli Király hasonló ismereteiről viszont nincs értékelhető adatunk.

A marburgi professzor példaanyaga felhasználásának regisztrálását követően azt is le kell szögezni, hogy Scholl retorikájának szemléleti alapelvei és beosztása viszont jelentősen különböznek a Pécseli Királyétól. A hesseni szerző műve csak az invenciót öleli fel, önálló elokúciós része egyáltalán nincs. A tárgyalást ugyan ő is a hat beszédrésszel kezdi, könyve azonban a *genus demonstrativum* részletező, 143 lapos előadásával folytatódik, ezt a *genus deliberativum* követi 67 lapon, majd a *genus iudiciale* (nála: *iurediciale*) mindössze 44 lapon. Negyedik beszédnem egyáltalán nem szerepel a munkában: a bevezető végén tárgyilagosan megállapítja, hogy három beszédnem van, s ezzel kapcsolatban semmiféle további megfontolást nem ad.⁶⁶ Az egyes beszédnemek tárgyalásán belül egészen eltérő Pécseli Királyétól a teoretikus tudnivalók és a

beszédéről: HORVÁTH István Károly – OBERMAYER Erzsébet: *Macedóniai László: Egy humanista élete és működése a Mohács körüli évtizedekben* = Századok 1959, 773–801, 785–788, 799. Noha a szerzőpár szerint a beszéd némiképp a költő és hadvezér Zrínyi Miklós gondolatait előlegezi, a hasonló tematikájú, latin humanista szónoklatok történetében kimutatható szövegszerű hatását, utóéletét ők sem regisztrálják.

⁶³ IMRE Mihály: *Szenci Molnár Albert „Idea Christianorum”-a*. In VARJAS *i. m.* (11. j.) 231–252, 243–245.

⁶⁴ *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből 1566–1623*. Kiad. JANKOVICS József. Bp.–Szeged, 1981. (Adattár 5.) 119–150.

⁶⁵ A németújvári Batthyány-könyvtár Szenci Molnár naplója is említi: SZMAN 167. A *Syllecta scholastica*ban közölt Frischlin-mű eredeti nyomtatványát is itt volt a legkönnyebb megszereznie. Vö. KECSKEMÉTI Gábor: *A németországi egyetemek retorikai kultúrája és magyarországi hatása a XVI–XVII. század fordulóján (Egy 1587. évi adat)*. In *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs. Debrecen, 2004. (Csokonai Universitatis Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium 31.) 166–197, 174–175.

⁶⁶ SCHOLLIUS *i. m.* (46. j.) 27.

gyakorlati példák aránya, rövid elméleti összegzés után azonnal ott áll a mondat: „exemplis illud melius doceri potest”, és a fejezetek túlnyomó részét a példaszövegek teszik ki. A beszédnemek sorrendje és terjedelmi arányai jól jelzik az eltérő érdeklődési súlypontokat is: csak a *genus demonstrativum*on belül maradván, a személyek és a cselekedetek dicsérete után az állatoké, a vidékéké, a városoké, a folyóké, a fáké, a növényeké, a drágaköveké is sorra kerül, van itt beszéd a kutya dicséretéről és a gólyáról, elogium Hessenről, a Nílusról és a Scholl szülővárosa mellett kanyargó Ederről. Mindez a világi tárgyokban érdekelt szónoki kultúra és reprezentációs szükséglet jóval nagyobb mérvű jelenlétére utal, mint amennyivel a magyar szerző munkájában számolhatunk. Ugyanakkor szemléleti összegeztethetlenségéről mégsem lehetne beszélni. Scholl például Pécseli Királyhoz – és vele, mint láttuk, Gocleniushoz – igen hasonlóan oldja fel a retorika célját illető megoszló vélemények ellentétét azáltal, hogy megkülönböztet „internus” és „externus finis”-t: az előbbi azonos a „bene dicendi”-vel, az utóbbi a „persuadere” kívánalmát fedi. Szerinte a meggyőzés nem is mindig célja a szónoknak. Nem az ugyanis a cél, hogy „inani verborum multorum sonitu, more muliercularum, aures aliorum obtundas, sed ut res utiles, graves et necessarias perspicue, et sapienter, et ornate possis explicare”. Elismeri, hogy a retorika elsődleges tárgya a *hypothesis*, de a *thesis* tárgyalása nem csak a filozófus dolga, ez összefügg az előzővel, így a retorikától sem olyan idegen, mint többen gondolják.⁶⁷

Szórványosan egyébként más németországi tankönyvek példaszövegei is felismerhetők Pécseli Királynál. A *genus didascalicum*ról szóló fejezet mintapéldája, az „An liceat homini Christiano gerere bellum?” kérdésre igenlő választ adó szöveg David Chytraeus retorikájából származik.⁶⁸ A Scholltól, Dressertől és Chytraeustól származó átvételekkel csaknem teljesen ki is merítettük a retorika első könyvének példáit. Érdeemes a maradék néhány példaszövegen is végigszaladni a teljesség kedvéért; nyilván ezekről sem tételezhetünk fel nagyobb eredetiséget, ám forrásaik tisztázása

⁶⁷ SCHOLLIUS *i. m.* (46. j.) 4–6, 25–27.

⁶⁸ PÉCESELI KIRÁLY *i. m.* (15. j.) 49–50; (PÉCESELI KIRÁLY *i. m.* [39. j.] 277–278); CHYTRAEUS, David: *Præcepta rhetoricae inventionis, Oratio in funere Henrici Ducis Megaloburgensis, Oratio de oppido Suerino, Oratio de urbe Rostochio* – *Vörschriften der Rhetorik, Rede zum Begräbnis Herzog Heinrich V., Rede über die Stadt Schuerin, Rede über die Stadt Rostock* (1556). Einleitung, Text und Übersetzung THURN, Nikolaus, DREWS, Friedemann, GRAUPE, Katharina, LIESKE, Anja. Rostock, 2000. (Rostocker Studien zur Kulturwissenschaft 3.) 82–84.

22.
Oppenheim – Martin Zeiller–Matthaeus Merian, *Topographia Palatinatus Rheni et vicinarum regionum...*, Frankfurt am Main, Merian, 1645.

még hátravan. Az oktató beszédnem egyik argumentációs példája a Cicero *Laelius* alapján készült „de amicitia” (45–47). A *genus deliberativum*ról szóló fejezetben az első „paradigma sive exemplum” Cicero *Philippicáinak* Antonius-ellenes érveit foglalja össze (108–110). A *De genere demonstrativo* írott fejezetben van egy „paradigma laudationis de Thucydide historico ex Aphthonio Graeco” (138–140). Ezt Bán Imre „Aphthoniusból kompilált” dicsőítő beszédnek mondja,⁶⁹ ami nem egészen pontos megfogalmazás. Ugyanis az Aphthoniosznál nyolcadikként szereplő *progymnasz-mata*-műfajra, az *encomium*ra adott, Thuküdidészt dicsérő szövegpélda Pécseli Király által leközölt latin fordítása csak egyetlen helyen van megrövidítve a görög eredetihez képest. (A peloponnészoszi háború Thuküdidész által megörökített eseményeinek felsorolása így mintegy a felére rövidült.)

Némi figyelemre az is méltó, amit Pécseli Király nem vett át Scholl retorikájából. Neki magának, illetve heidelbergi és oppenheimi, sőt később komáromi környezete tagjainak ismernie kellett a könyv ezen részeit is. A személyek dicséretének toposzait sorolva sok szó esik Eobanus Hessusról, aki „ex obscuris, honestis tamen parentibus natus: propria virtute sic emersit”, Iszokratész Heléna-laudációja pedig részletes szerkezeti elemzés tárgya (99–103). A személyi vituperáció példaszövege a jezsuitákról szól (104–113), ez az oráció később kedvelt antológiadarab lett.⁷⁰ A cselekedetet dicsőítő szövegpéldák egyike a férjüket hátukon cipelve megmentő weinsbergi asszonyok ismert történetét mondja el.⁷¹ A jót jóval összevető *comparatio* tárgya Démoszthenész és Cicero (178–182), a rosszat a jóval való összehasonlítás példája pedig a régi és az új Németország kulturális különbségét fejt ki, a protestáns humanisták kedvelt gondolatmenete szerint (183–190). Szintén a német történelem, annak 1519. évi epizódja jelenik meg a *suasio* egyik példájában: „Elector Moguntinus suadet collegis Electoribus, ut in locum Maximiliani defuncti Imperatorem crearent Carolum Austriacum” (202–207). A *dissuasio* egyik példaszónoklata „continens rationes dissuadentes matrimonium”, persze csak „exercitij causa” (215–224), s nyomban követi egy másik, „superiori

⁶⁹ BÀN *i. m.* (16. j.) 18.

⁷⁰ 1610-ben egy Johannes Simonius által szerkesztett rostocki gyűjtemény közölte.

⁷¹ A württembergi város 1138. évi, III. Konrád általi ostromáról és a monda-körről: HELLER Bernát: *Magyar mese- és mondaelemek egyetemesebb kapcsolatban* = *Ethnographia* 20. 1909, 65–73, 129–134, 131–133; DÖMÖTÖR Ákos: *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*. Bp., 1992. (Folklor Archívum 19.) 355. sz.

contraria, dissuadens coelibatum et continens exhortationem ad conjugium” (224–232). A házasság melletti érvelés Aphthoniosz óta évszázadokon át a thesisről való beszéd elsajátításának ártatlan gyakorlata volt, ha pedig a házasságkötést szokás szerint fiktív beszédben valamely történelmi személynek tanácsolták, abból a *hypothesis*nek *thesis*re való visszavezetését lehetett megtanulni. Amióta azonban Erasmus egy barátjához írott, házasságra buzdító levele vihart kavart, mert cölibátus-ellenes propagandairatnak ítélték, és 1519. évi apológiájában a szerző azzal védekezett, hogy azt közönséges szónoki próbának állította be, amelynek ellenpárját is megírta,⁷² világossá vált, hogy az effajta szónoki gyakorlatok teológiai tét nélkül többé nehezen volnának művelhetőek. Igen érdekes példa szemlélteti a *status definitivust* is: „An Monachus, qui propter interfectum Regem Galliarum superioribus annis ultimo supplicio affectus est, mortuus sit ut Martyr, an vero ut parricida?” A felekezeti türelemnek itt már igazán vége: a két érvelési lehetőséget kibontó lehetséges beszédpárnak csak a második tagja van megírva (277–282). Scholl mégsem készíthetett a III. Henrik gyilkosát, Clément domonkos barátot és a felbujtót, Guignard jezsuita pátert védelmező, az 1589 utáni jezsuita érvelés gondolatmenetét követő szónoklatot. Ravailac 1610. évi újabb merénylete után egyébként a fanatikus királygyilkosság kérdése ismét égetően aktuális volt, bizonyára Heidelbergben, Pécseli Király környezetében is hevesen vitatták.

Scholl hatásának kimutatása után még illik válaszolni néhány kézenfekvő kérdésre: Miért éppen Schollt aknáztá ki Pécseli Király? Milyen módon ismerkedett meg a munkájával? És milyen további következtetések adódhatnak a használat tényének regisztrálásából?

Scholl, mint tudjuk, a marburgi egyetem hebraista professzora volt, ennek ellenére posztumusz megjelent retorikai tankönyve jóval pragmatikusabb és átfogóbb munka, mint amelyet a századforduló marburgi retorikaprofesszoraitól nyomtatásban ismerünk. A retorikai professzor állását 1554–1580 között Konrad Matthaeus (1519–1580), majd 1581–1591 között fia, Philipp Matthaeus (1554–1603) töltötte be. A főként jogásként előmenetelt kereső apától⁷³ nem ismerünk nyomtatásban megjelent munkát,

⁷² SLOANE, Thomas O.: *Rhetorical Education and Two-Sided Argument*. In *Renaissance-Rhetorik – Renaissance Rhetoric*. Hrsg. PLETT, Heinrich Franz. Berlin etc., 1993, 163–178.

⁷³ ADAM, Melchior: *Vitae Germanorum iureconsultorum et politicorum, qui superiori seculo et quod excurrit floruerunt*. Frankfurt am Main–Heidelberg, 1620, 239–242.

a fiú pedig 1591-től a jogi kar professzora lett. Már az 1586. évi magiszterpromóción tartott beszéde részint jogi, részint történeti érdeklődéséről tanúskodott: az „An M. Brutus, C. Cassius et reliqui ipsorum socii C. Julium Caesarem iure interemerint?” kérdésre természetjogi érvek alapján igennel felelt.⁷⁴ Rövid ideig, 1591 és 1593 között a Strassburgban képzett magiszteré, Hieronymus Treutleré (1565–1607) lett az állás, aki korábban, 1588 és 1591 között a herborni egyetemen már látott el hasonló feladatot, 1593 után azonban ő is jogi pályára lépett. Herbornból Marburgba erős ráimista hatást is magával hozott.⁷⁵ A jelen dolgozat legnagyobb hiányossága, hogy az ő retorikai műveit még nem sikerült áttekinteni: vizsgálatra vár marburgi beköszöntő beszéde,⁷⁶ a még Herbornban előadatott, de már Marburgban megjelentetett szónoki gyakorlatai,⁷⁷ sőt retorikaelméleti műve is, amelyet csak majdnem egy évtizeddel retorikatanári működését követően nyomtattak ki először.⁷⁸ Magyar fülben azért is ismerősen csenghet a neve, mert Johannes Ferinarius (1534–1602) történelem- és poétikaprofesszor veje volt; Szenci Molnár Alberttel azonban már nem került sógorságba, minthogy 1607-ben meghalt. 1594-től a helyben képzett jogász, Peter Hermann Nigidius töltötte be a marburgi retorikaprofesszori állást, aki 1608-tól haláláig, 1616-ig Gießenben tanította tovább ugyanezt a tárgyat. Utóda Hermann

⁷⁴ WIRTH, Gisela: *Die Entwicklung der alten Geschichte an der Philipps-Universität Marburg: Eine Untersuchung zu Entstehung, Inhalten und Funktion einer historischen Disziplin*. Marburg, 1977. (Academia Marburgensis 2.) 28–30.

⁷⁵ HERMELINK, Heinrich – KAEHLER, Siegfried August: *Die Philipps-Universität zu Marburg 1527–1927*. Marburg, 1927; reprintje: 1977, 209.

⁷⁶ Hieron. TREUTLERI J. U. D.: *De eloquentiae laudibus, ejusque contra quosdam defensione oratio*. In *illustris Academiae Marpurgensis consessu publico ab eodem recitata, cum auspicaretur professionem oratoriam Cal. Iunii Anno MDIXC [1591]. Addita est De origine, fine et usu strenarum, quae anno ineunte ab amicis invicem mittuntur, oratio eodem auctore, Cal. Jan. 1592 recitata a Servatio Keuchenio Juliacensi*, Marburg, 1592.

⁷⁷ TREUTLER, Hieronymus: *Exercitium eloquentiae de studio literarum, quod futuro principi sit tum necessarium, tum utile. Tractatum quinque subalternis orationibus, quas in illustris scholae Herbornensis consessu publico recitabant quinque illustres ac generosi comites, partim Hanovii, partim Bentheimii*. Marburg, 1591; TREUTLER, Hieronymus: *Exercitium eloquentiae de studio literarum, quatenus futuro principi sit tum necessarium, tum utile. Tractatum quinque subalternis orationibus, quas in illustris scholae Herbornensis consessu publico recitabant quinque illustres ac generosi comites, partim Hanovii, partim Bentheimii*. Marburg, 1595.

⁷⁸ TREUTLER, Hieronymus: *In oratoriam isagoge, sive Thesaurus eloquentiae, in frequentissima ejusdem oratoriae studiosorum corona publice propositus ac dictatus, nunc vero in eorundem gratiam et utilitatem primum prodiens*. Lichae, 1602.

Kirchner (1562–1620) koszorús költő, Nathan Chytraeus rostocki tanítványa lett, aki már majdnem egy évtizeddel korábban, 1599-ben nyomtatásban is megjelentett egy szónoki gyakorlatgyűjteményt a *disputatio in utramque partem* jellegzetes példáival,⁷⁹ többek között egy beszédet arról, hogy Julius Caesar „iuste esse interfectum”, és a párját arról, hogy „iniuste esse trucidatum”.⁸⁰ Pécseli Király németországi időzése idején Kirchner tanította a retorikát, sőt a poétikát és a történelmet is Marburgban. 1614-ben, „morbo melancholico correptus” hagyta el az egyetemet.⁸¹ Retorikai professzorrá kinevezésének idején azonban gondolkodását már alapvetően az 1603 óta viselt történeti professzorátusa határozta meg. *De eloquentia veterum Germanorum* tartott retorikai beköszöntőbeszéde⁸² is jelezte elsősorban történelmi érdeklődését. Mint történész jelentős munkát végzett: egyetemtörténeti anyaggyűjtésén kívül külön listába foglalta össze azokat a hercegeket, grófokat, bárókat, akik a megelőző évszázadokban egyetemi fokozatot szereztek, három kötetben összegyűjtötte a 16. századi uralkodók és jelentős személyiségek életrajzait, halotti beszédeit, elogiumait, példát adva a humanizmus hagyományainak politikai jelentőséggel bíró alkalmazására.⁸³

Amint a marburgi retorikaprofesszorok tevékenységének futó áttekintése mutatja, a retorikusi működést ambicionáló, gyakorlatias kézikönyvet közrebocsátó tanár csak elvétve adódott közöttük. Nyilván nem ok nélkül történt, hogy tanítványainak kérésére magánkurzusain a héberprofesszor szükségesnek érezte pótolni ezt a hiányt, egyébként hasonlóan ahhoz, ahogyan a már jogtudósként működő Treutler is cselekedett. Ebből a tudósi körből valóban Scholl munkája volt csaknem egyedül alkalmas arra, hogy Pécseli Király retorikája kiaknázhassa. Kínálkoztak volna még követésre

⁷⁹ KIRCHNER, Hermann: *De gravissimis aliquot cum iudicis tum politicis quaestionibus in utramque partem discussis orationes*. Frankfurt, 1599.

⁸⁰ WIRTH *i. m.* (74. j.) 28–30.

⁸¹ GUNDLACH *i. m.* (45. j.) 317–320.

⁸² KLEIN, Thomas: *Conservatio Reipublicae per bonam educationem: Leben und Werk Hermann Kirchners (1562–1620)*. In *Academia Marburgensis: Beiträge zur Geschichte der Philipps-Universität Marburg*. Hrsg. HEINEMEYER, Walter, KLEIN, Thomas, SEIER, Hellmut. Marburg, 1977. (*Academia Marburgensis* 1.) 181–230.

⁸³ HERMELINK-KAEHLER *i. m.* (75. j.) 209–210. – Szenci Molnár lakodalmát verssel köszöntötte egy Kirchner nevű „doctor et professor mathematicus”, aki Bonfininek a német–magyar viszonyról szóló sarkos kijelentéseit cáfolta a német–magyar házasság alkalmából, 1609 októberében pedig Rem említette Rittershausennek Kirchner verseit (SZMANLI 454, 327). Vajon Hermann Kirchnerről van szó?

a heidelbergi professzorok művei is, Steniust⁸⁴ azonban a retorikánál sokkalta inkább érdekelték és lefoglalták a jezsuitákkal, például Jakob Gretser (1562–1625) ingolstadtai teológussal folytatott dogmatikai viták. Szóba jöhetett volna Szenci Molnár jó barátja, a Heidelbergben 1600–1602 között hebraistaként kipróbált Bartholomaeus Keckermann is, akinek 1607 szeptemberében már készen állott, 1608-ban pedig meg is jelent a retorikai összefoglalója⁸⁵ – ezt a majdnem ezeroldalas, körmönfont beosztású munkát azonban a legnagyobb jóindulattal sem lehet gyakorlati felhasználásra kézenfekvően kínálóznak nevezni. Pécseli Király szórványosan, részletkérdésekben hivatkozik rá,⁸⁶ azonban sem koncepciójának lényegére, sem jelentősebb egységeire nem volt hatással.

Lehetséges, hogy amiként Pécseli Király Gocleniusszal való ismeretsége Szenci Molnár közvetítésére vezethető vissza, úgy az idősebb pályatársnak abban is szerepe lehetett, hogy a retorikai tankönyv példaanyaga nagyrészt Scholl könyvéből került ki. Szenci Molnár személyesen nem ismerhette Schollt, amikor először Marburgban járt, a korábbi professzor már kilenc hónapja halott volt. Hallhatott viszont felőle a marburgi szellemi körben, mindenekelőtt Gocleniustól. Scholl 1593-ban Goclenius vezetésével tartott fizikai disputációt „de natura coeli”, és volt professzora, majd kollégája nyilván figyelemmel kísérte hajdani diákja pályáját. De korábban Marburgban tanult diáktársai is hozhattak hírt Schollról Pécseli Királynak. Természetesen a frankfurti kiadás Szenci Molnár vagy a heidelbergi diákok figyelmét a marburgi egyetemi emberektől függetlenül is felkelthette, 1610-ben pedig fokozhatta Scholl jelentőségének érzetét ugyanott kiadott logikája, amely Jakob Fischer költségen Johann Saur nyomdájában készült, akinek 1601–1602-ben Szenci Molnár a korrekora volt.

Scholl retorikája felhasználásának a szűkebb retorikatörténeti szempontokon túl megvan a maga eszmetörténeti jelentősége is. Az eddig is irénikus szellemiségűként ismert Pécseli Király eszmei portréjához további vonással járul hozzá, hogy retorikai tankönyvének jó részét is lutheránus forrásból kompilálta. A marburgi eredetű munkának a lutheránus kötődést a legnagyobb súllyal kifejező részletét, a személyek dicséreténél olvasható, *Oratio de laboribus et certaminibus D. Martini Lutheri* című laudációt⁸⁷ ugyan

⁸⁴ HAUZT, Johann Friedrich: *Geschichte der Universität Heidelberg*. I–II. Mannheim, 1862–1864; reprintje: Hildesheim–New York, 1980, 120–158.

⁸⁵ KECKERMANN, Bartholomaeus: *Systema rhetoricae*. Anno Christi MDCVI privatim propositum in Gymnasio Dantiscano, Hanoviae, 1608.

⁸⁶ PÉCSELI KIRÁLY *i. m.* (39. j.) 272, 312.

nem vette át, de az általa felhasznált részekben is előfordul Luthernek legfőbb autoritásként való kezelése, például a magisztrátus körüli, katolikus és anabaptista szélsőségeket egyaránt elutasító érvelésben.⁸⁸

A könyv jelentős részét kiadó forrás azonosítása abban a tekintetben is sokatmondó, hogy megerősíti a feltevést: Pécseli Király maga végezhetette el retorikája első kiadásának későbbi átdolgozását. Amint láttuk, a harmadik kiadás által megőrzött bővebb változat kiegészítéseinek egyike a már az első kiadáshoz is felhasznált Scholl-tankönyv további kiaknázásából került ki. Egy másik esetben ez a változat visszaírja Scholl eredeti szövegére az attól eltérő első kiadás szövegét. Valószínű, hogy ezek a javítások és bővítések nem a koncepció és a felhasznált források dolgában közelebről nem tájékozott nürnbergi kiadótól, hanem magától a Scholl tankönyvét birtokló és nagyra tartó Pécseli Királytól származnak. És ha már a harmadik kiadásnak az elsőtől való eltéréseit soroltuk, érdemes megemlíteni, hogy az első könyv *De affectibus* írott zárófejezete újabb szakirodalmi hivatkozásokkal is kiegészült. Dresser retorikájára hivatkozva („in Prolegom. in Rhet. pag. 34.”) került be az affektusokat a testben a vérhez hasonlító, jelentőségüket így kiemelő mondat.⁸⁹ Dresser felhasználását a fentiek alapján már eddig is biztosra vehettük,⁹⁰ egy másik kiegészítés azonban igazi meglepetés. Az érzelmek keletkezésében jelentőséggel bíró szempontok – „qui, erga quos, quibus de causis” – felsorolása mellett a következő hivatkozás áll: „Vossius in sua Institutione oratoria pag. 213.”⁹¹ Vossius hatását⁹² Pécseli Királlyal kapcsolatban még sohasem említették, noha a későbbi nevezetes leideni tudós már 1606-ban, a dordrechi latin iskola rektoraként megjelentette terjedelmes kézikönyvének *Oratoriarum institutionum libri sex* című első kiadását (címe az 1630. évi harmadik, bővített kiadáskor változott *Commentariorum rhetoricorum, sive oratoriarum institutionum*

⁸⁷ SCHOLIUS *i. m.* (46. j.) 79–97.

⁸⁸ PÉCSELI KIRÁLY *i. m.* (39. j.) 300.

⁸⁹ PÉCSELI KIRÁLY *i. m.* (15. j.) 165.

⁹⁰ Itt arról a dresseri retorika „praecepta”-egységét záró érdekes fejezetről van szó, amelynek tárgya három olyan jelenségcsoport, „quae orationem maxime luminosam, nervosam et actuam efficiunt”, nevezetesen a thesis és hypothesis, az amplificatio és exaggeratio, valamint az étho- és pathopocia (DRESSER 1567/1580, *i. m.* [41. j.] 35–37.). Az ilyen tárgyú fejezetek indulnak majd rendkívüli növekedésnek Keckermann és követői keze alatt.

⁹¹ PÉCSELI KIRÁLY *i. m.* (15. j.) 168.

⁹² Az idézett helyen az affektusokat tárgyaló második könyv hatása regisztrálható.

libri sexre),⁹³ s így Pécseli Király akár retorikája első kiadásához is felhasználhatta volna. Nos, úgy tűnik, akkor nem használta fel, a harmadik kiadást azonban kibővítette a rá való hivatkozással. Ebből több érdekes következtetés is adódik. Az egyik, hogy a munka összeállításának idején, 1611-ben Heidelbergben még nem lehetett tudni, hogy az általában melanchthoniánus szellemű retorikai tankönyvek németországi dömpingje közepette Németalföldön megjelent egy olyan nagy fontosságú munka, amely új fejezetet kezd a diszciplína történetében.⁹⁴ Másrészt azt a következtetést is le kell vonnunk, hogy ezek szerint a hazájába visszatért, ott rövidesen már lelkészként tevékenykedő magyar szerzőnek a retorika európai fejleményei iránt tanúsított figyelme nem csökkent, és rövid idővel később már felfigyelt az igényes hollandiai munka jelentőségére. Az érsekújvári végvári katonaságnak prédikáló lelkész, amint szabad idejében Vossius könyvét forgatja – bizarr kép, de lehet, hogy meg kell barátkoznunk vele.

Gábor Kecskeméti

IMRE PÉCSÉLI KIRÁLYS RHETORIK UND ALBERT SZENCI MOLNÁR

Im Mai 1609 trat Imre Pécsel Király (um 1590 – um 1641), Rektor der Schule in Komárom (Komorn), seine Peregrination nach Heidelberg an, hielt sich dann auch noch nach Abschluß seiner Studien in Deutschland auf und wirkte an der wissenschaftlichen und literarischen Arbeit ungarischer Fachkollegen mit. Szenci wurde auf den jungen Mann aufmerksam

⁹³ TARNAI Andor: *G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai*. In *Tótfalusi Kis Miklós: Előadások*. Szerk. GOMBA Szabolcsné, HAIMAN György. Debrecen, 1985, 151–157; ua. = MKSz 1986, 302–305, 152–153. A munkának Vossius életében négy kiadása volt – a negyedik 1643-ban –, a második (Dordrecht, 1609) kivételével mind Leidenben. Érdekes, hogy az ötödik kiadás 1681-ben épp Marburgban jelent meg.

⁹⁴ Vossius művét a németalföldi és a franciaországi tudományosság azonnal lelkesen fogadta (a leideni professzorok, Isaac Casaubon, Josephus Justus Scaliger), a szerző 1619 után megélnéülő angliai kapcsolatai a szigetországi recepciót is felgyorsították (Thomas Farnaby). 1616-ban és 1617-ben jelentek meg első, autorizálatlan németországi kiadásai Odera-Frankfurtban, mégpedig a kor két másik retorikai újdonságából, Keckermann és Tympius műveiből vett példákkal bővítve. Vö. RADEMAKER, C. S. M.: *Life and Work of Gerardus Joannes Vossius (1577–1649)*. Assen, 1981. (Respublica literaria neerlandica 5.) 74–81.

und nahm seine Hilfe bei der Edition seiner Oppenheimer Bibel in Anspruch. 1612, im Druckjahr der Bibel, erschien in derselben Oppenheimer Druckerei das rhetorische Handbuch von Pécseli Király, u.a. mit einem lateinischen Widmungsgedicht von Szenci Molnár. Der Wörterbucheditor und Grammatik-Verfasser Szenci wird wohl den Rhetorikschreiber Pécseli Király, mit dem er auch nach seiner Heimkehr in Kontakt blieb, als seinen geistigen Erben angesehen haben. Das rhetorische Handbuch *Isagogae rhetoricae libri duo* erreichte mehrere Ausgaben. Die der Oppenheimer folgende zweite Ausgabe ist heute nicht bezeugt, es fand sich bislang kein Exemplar. 1639 erschien jedoch eine Ausgabe, die nach dem Titelblatt bereits die dritte sein soll. Es ist eine durchgesehene und ergänzte Ausgabe („prioribus longe auctior et emendatior“). Ob die Ergänzungen Pécseli Király eigenhändig ausgeführt hat, dafür gibt es keinen positiven Beleg, es spricht jedenfalls auch nichts dagegen.

Pécseli Király's rhetorisches Handbuch nennt Aristoteles, Cicero und Quintilian bereits auf dem Titelblatt, verfolgt die fünfteilige Komposition von Aristoteles und Cicero und in dieser Beziehung präferiert er die Invention. Seine Konzeption zur Einteilung und zu seinen Exempeln ist von zwei grundverschiedenen Vorbildern bestimmt. Die Einteilung, die Struktur und die Relationen sind analog zum populären Rhetoriklehrbuch von Matthaeus Dresser. Die im Band erfassten Exempel gehen auf Johannes Schollius zurück.

Johann Scholl aus Battenberg in Hessen war seit 1595 Vorstand der Stipendiaten an der Universität Marburg, und später, nachdem er den Magistergrad verliehen bekam, wurde er Professor für Hebräisch, wobei er auch als Geistlicher in der Stadt fungierte. 1604 war er Dekan der Theologischen Fakultät. Er mußte seine Karriere aufgeben, als die Universität Kassels Hoheit unterstand und im Geiste die sogenannten „Verbesserungspunkte“ 1605 kalvinistisch umorganisiert wurde. Er konnte sich all dem nicht unterwerfen, schloß sich aber nicht einmal den Kollegen am Paedagogikum in Gießen an, an dem zahlreiche Lutheraner ihre Laufbahn fortsetzten. Scholl arbeitete dann seit August 1605 als lutherischer Geistlicher von Friedberg. Dort starb er früh, 1606. Sein rhetorisches Hauptwerk *Praxis rhetorica sive scholae et exercitationes eloquentiae* erschien erst posthum, 1607 in Frankfurt a. M., dann 1612 in Lübeck.

Pécseli Király kann 1611, bei Konzipierung seiner eigenen Rhetorik, nur mit der ersten Ausgabe gearbeitet haben. Er schöpfte sehr viel daraus, beispielsweise zwei Reden zur Illustration von „status coniecturalis“ und zwei Textbeispiele zu „status iuridicialis“. Zum „genus deliberativum“ stammt eines der Exempel, die Rede „in quo suadetur imitatio Ciceronis“ gleichfalls von Scholl, mit Autorennamen wie Muret und Sturm, die bislang in der Forschung als richtungweisend für die selbständige Orientierung Pécseli Király's galten. In derselben Redegattung stellt sich auch bei der Musterrede für „petitoria“ heraus, daß sie – ungeachtet ihres zeitgenössischen Gegenstands aus der ungarischen Geschichte – nichts mit Pécseli Király zu tun hat, sondern ebenfalls auf Scholls Arbeit zurückgeht: „Oratio periclitantis Ungariae ad Sigismundum III. Poloniae regem, in

qua proceres Ungarici petunt, ut Poloni secum foedus faciant, sibique suppetias ferant adversus Turcam". Übrigens fehlt dieser Text noch in der ersten Ausgabe der Pécseli Király'schen Rhetorik, er gehört zu den Ergänzungen der dritten Ausgabe. Alle drei Beispiele zu „factorum et rerum demonstratio“ stammen von Scholl.

In Bezug auf eines der Exempel von Scholl muß noch einiges geklärt werden. Die Rede im Namen der ungarischen Stände an den polnischen König Sigismund III. kann nämlich nicht als Scholls fiktiver Text gelten, sondern ist eine faktisch politische Rede mit nachweisbarem historischem Hintergrund. Sie wurde am 2. März 1595 in Krakau gehalten, gemäß dem literaturhistorischen Konsens gilt der Vorstand der ungarischen Landtagsdelegation, der damalige Großpropst von Eger (Erlau), Demeter Naprágyi, als Verfasser. Sie wird als letztes Stück einer seit János Vitéz und László Vetési gepflegten oratorischen Gattung gewertet (es geht um eine Rede, die vor der internationalen Diplomatie im Namen des ungarischen Königs gegen die Türken um strategische Hilfe bittet), als eine mit Dynamik und Klarheit, in einem guten Latein geschriebene rhetorische Rede. Hatte sie auch kein politisches Ergebnis zur Folge, gehörte sie doch zu den geläufigen Reden der Zeit: selbst 1595 erschienen noch zahlreiche lateinische Nachdrucke – u. a. einer in Ungarn –, später erschien sie in Antologien und wurde in polnischer, tschechischer und deutscher Übertragung herausgegeben. Die von Scholl veröffentlichte Variante der berühmten Oration – die mit dem Text von Pécseli Király Wort für Wort übereinstimmt – ist die exzerpierte Bearbeitung von Naprágyis Rede. Da unter den Ausgaben des Naprágyi-Textes keine erheblichen Unterschiede bestehen und es keine bearbeitete Variante in Analogie zu der Scholls gibt, ist es anzunehmen, daß die Exzerption und die Umformulierung von Scholl eigenhändig ausgeführt wurde.

Es ist doch bedeutsam, daß eine mit humanistischer Bildung gut bestückte Rede der ungarischen Stände von großer politischer Tragweite in ein paar Jahren an der Universität Marburg zum rhetorischen Lehrmaterial wird, und man das Lehrbuch mit diesem Schriftstück in Nord- und Mitteldeutschland gleichfalls in Gebrauch nahm. Es ist klar ersichtlich, welche grammatische und stilistische Simplifizierungen und welche Hervorhebungen und Polarisierungen zur Erleichterung des Nachvollzugs man in Übereinstimmung mit den Lehrzwecken für erforderlich hielt. Anhand der Differenzen lassen sich jene „zwei konkurrierenden Textmodelle“ paradigmatisch rekonstruieren, durch die die neuere Forschung einer Geschichte der europäischen Rhetorik den Unterschied zwischen schulischer, gelehrter und tatsächlicher, höfisch-politischer Redekunst zu beschreiben sucht. Zur ideengeschichtlichen Position von Pécseli Király und seiner Umgebung gehört noch, daß der Text eines humanistischen Prälaten – der europäischen Karriere machte – durch eine protestantische Quelle vermittelt zu ihnen zurückgekehrt ist.

Jenseits der engeren rhetorikgeschichtlichen Aspekte hat die Anwendung von Scholls Rhetorik auch eine ideengeschichtliche Bedeutung. Zum geistigen Porträt des auch bislang weithin als irenisch angesehenen

Pécseli Király gehört der Umstand, daß er einen beträchtlichen Teil seines Rhetoriklehrbuchs aus einer lutherischen Quelle kompiliert hat. Er hat zwar den Abschnitt, welcher das lutherische Engagement des in Marburg erschienenen Werks am ehesten demonstriert (beim Stichwort 'Lobreden an Personen' nämlich kann man die Lobrede *Oratio de laboribus et certaminibus D. Martini Lutheri* lesen), nicht übernommen, jedoch kommt Luther in den von ihm bearbeiteten Passagen oft als höchste Autorität vor.

Von besonderem Gewicht ist die Identifizierung seiner Quelle (die einen beachtlichen Teil seines Buches ausmacht) auch deshalb, weil sie die Vermutung bekräftigt: Pécseli Király hat wohl die spätere Bearbeitung der Erstausgabe seiner Rhetorik selber ausgeführt. Wie gesehen, eine der Ergänzungen in der dritten Ausgabe geht auf die Tatsache zurück, daß er sich das bereits bei der Erstausgabe benutzte Schollsche Lehrbuch auch weiterhin zunutze machte. Wahrscheinlich stammt diese Erweiterung nicht von dem Nürnberger Herausgeber, der über Konzeption und angewandte Quellen kaum informiert gewesen sein wird, sondern von Pécseli Király selber, der Scholls Lehrbuch besaß und es hochschätzte. Bezüglich der dritten Ausgabe ist noch erwähnenswert, daß der Abschnitt *De affectibus* um neue sekundärliterarische Hinweise ergänzt wurde. Eine dieser Ergänzungen bereitet aber eine Überraschung. Nach der Aufzählung der entscheidenden Aspekte bei der Entstehung von Gefühlsregungen steht Folgendes: „Vossius in sua Institutione oratoria pag. 213.“ Vossius' Einfluß auf Pécseli Király wurde noch nirgends erwähnt, obzwar Pécseli Király ihn zu seiner Erstausgabe ebenfalls hätte heranziehen können. Nun, er scheint ihn damals nicht verwendet zu haben, aber die dritte Ausgabe hat er schon um einen einschlägigen Hinweis ergänzt. Aus alldem ergibt sich Folgendes: zum einen wußte man 1611, zur Zeit der Konzipierung der Arbeit, noch überhaupt nicht, daß mitten in der deutschen Flut von Rhetoriklehrbüchern melanchtonscher Gesinnung eine Arbeit in den Niederlanden erschien, von einer Tragweite, welche der Neubestimmung der Disziplin gleichkommt. Zum anderen ergibt sich die Konsequenz, daß sich der bald heimgekehrte und dort als Geistlicher fungierende ungarische Autor für die Entwicklungen europäischer Rhetorik auch weiterhin Interesse zeigte und in Kürze auf die Bedeutung der anspruchsvollen Arbeit aus Holland aufmerksam wurde.